

Lingonbacka, ett uppländskt pappersbruk

BRITA STINA NORDIN-PETTERSSON

I Järlåsa socken »denna höglänta och vilda skogstrakt av nästan polar-kretslik natur», som den vid öppnare och vänare landskap vane östgöten Per Daniel Amadeus Atterbom kallade den, fanns i något över hundra år från mitten av 1700-talet ett pappersbruk beläget på Hagunda häradsallmanning och nära vägen mellan Järlåsa kyrka och Östfora gård.

Detta var emellertid inte det första pappersbruket i Uppland. En tysk, Arnold Slott hade av Carl IX erhållit i uppdrag, att av allmänna medel bygga en papperskvarn vid Sandvik nära Uppsala. Efter konungens död gav Gustaf II Adolf 1612 befallning, att anläggningen i stället skulle byggas i själva Uppsala. Redan efter 3 år klagade emellertid Slott över brist på utrymme inom staden och papperskvarnen flyttades tillbaka till Sandvik. Den kom sedan under Uppsala akademi, troligen 1631. Hur länge den sedan var i bruk är ej känt. 1685 är det sista år den omnämnes i akademikonsistoriets protokoll.

1740 anhöll vice notarien vid Uppsala domkapitel, Johan Schick, att få arrendera en Akademien tillhörig kvarn i Ekeby vid Gamla Uppsala för att där anlägga ett pappersbruk. Han ville i så fall åtaga sig att leverera allt papper som behövdes till Akademien. Denna var intresserad av förslaget och den 17 maj 1742 erhöll Schick privilegium på anläggande av ett pappersbruk i Gamla Uppsala. Denna anläggning kom aldrig till utförande och den 19 januari 1754 fick Schick, efter utredning av landshövdingen i Uppsala, Kommerskollegii tillstånd till anläggande av ett pappersbruk i Järlåsa socken på en plats kallad Lingonbacka. Schick erhöll mark för byggande av mangårdsbyggnad, pappersbruk och ladugård. Någon ytterligare mark för åker och äng ansågs han som »uthäradsbo» ej böra erhålla. Han förbjöds att dämna upp vattnet, om det kunde bli till olägenhet för andra. Han fick inte

heller taga virke från allmanningen. Då Schick efter några år avled, övergick Lingonbacka till direktören, slussbyggmästaren och tecknaren Johan Ulfström (1733–1797). I bouppteckningen efter Evald Ziervogel kallas han »byggningsarchitect». I en »Förteckning på pappersbruken i riket och deras tilwärckning för åren 1755, 1756 och 1757» står under rubriken Uppsala län, »Ulfströms ej i gång». Något årtal står ej för denna uppgift, men troligen avser den 1757, då Lingonbacka pappersbruk ej står upptaget i 1757 års Jordebok men däremot i de för åren 1758–1759. Fråga är om bruket någonsin kom i gång under Ulfströms tid, då akademikirurgen Carl Niclas Hultgren enligt Manufakturkontorets protokoll för den 6 februari 1760 hade uppvisat en förteckning på 102 ris tryckpapper och 40 ris skrivpapper, som föregående år tillverkats vid det av honom anlagda pappersbruket Lingonbacka. I Jordeböckerna för 1758 och 1759 står Ulfström som innehavare av pappersbruket, men troligen har Hultman förvärvat det någon gång under 1759 efter han uppgivit till Manufakturkontoret, att han tillverkat papper detta år i det av honom anlagda pappersbruket. Hultmans förteckning hade stämplats av rådmannen i Uppsala Peter Novander, för att Hultman skulle kunna erhålla vissa tillverkningspremier. Carl Niclas Hultman (1696–1770) akademikirurg med assessors fullmakt hade en dotter Anna Christina gift med Evald Ziervogel (1728–1765) akademiboktryckare i Uppsala och vice bibliotekarie med professors titel vid Universitetsbiblioteket. Under åren 1762–1763 gick Ziervogel i kompanjonskap med svärfadern, så att vardera ägde hälften av Lingonbacka pappersbruk men 1764 löste Ziervogel ut honom och blev ensam ägare. Då Ziervogel avled 1765 befann sig det efterlämnade boet i så gäldbundet tillstånd, att änkan inte ansåg sig kunna fortsätta driften. Enligt bouppteckningen hörde till Lingonbacka skattelagd jord för 1/4 mantal. De nyuppförda byggnaderna voro merendels av sten. Allt innanrede var nytt. Till arbetet fanns två »byttor». Med byttor avsågs troligen de kypar dvs. de kar, där pappersmassan – heltyget – förvarades under formningen. Även den övriga åbyggnaden var till stor del ny. Pappersbruket åsattes ett värde av 50 000 d.kmt. Diverse till bruket hörande inventarieverktyg värdesattes till 2 312 d.kmt. Enligt bouppteckningen skulle en särskild förteckning finnas över brukets inventarier, men denna är numera förkommen.

Bruket återgick så till akademikirurgen Hultman, som drev det till sin

Bild 1. Lingonbacka pappersbruk enligt en oljemålning från 1901. I bildens centrum den långsträckt fabriksbyggnaden, till vänster därom och något högre taket till brukspatronens bostad. Längst till vänster skymtar vinkällarens tak. Till höger två arbetarebostäder, den vänstra med vällingklocka. Oljemålningen, signerad H. Lindroth, i Järlåsa hembygdsförenings ägo och deponerad på Upplandsmuseet. Uppgifterna om byggnaderna lämnade av Algot Pettersson, Järlåsa.

död 1770, varefter det ärvdes av hans son med samma namn, assessorn och brukspatronen Carl Niclas Hultman (†1799). I sitt testamente förordnade brukspatron Hultman, att Lingonbacka skulle delas lika mellan hans systerdotter fru Christina Juliana von Zeipel f. Ziervogel och hans syster fru Brita Margareta Ström f. Hultman. Den fru Ström tillhöriga delen skulle efter hennes död tillfalla tre hans systerdottersöner, notarien, sedermera rådmannen i Stockholm, Samuel Fredrik Ziervogel samt handelsmännen Carl Evald och Egidius Benedictus Ziervogel.

1801 tillföll Lingonbacka genom arv löjtnanten och bruksägaren Johan Fredrik von Zeipel (1755–1818) gift med Evald Ziervogels dotter, Christina Juliana. 1790 hade von Zeipel knutits till Järlåsa genom att han med majoren Olof Petter Rothenburg Rudbeck bildat bolag om porslinsfabriken Gustafsberg. Tidigare hade v. Zeipel ägt en fajansfabrik i Sölvesborg. Johan Fredrik von Zeipel var en verksam och praktisk man och skötte med omtanke och framgång pappersbruket, där han

bodde om somrarna, under vintrarna däremot i Uppsala. Han var även ägare till hälften av akademiska bokhandeln i Uppsala och drev även ett sågverk och ett garveri vid Lingonbacka. I Hagunda häradsrätts protokoll för 1802 finns en uppgift om att Carl Evald och Egidius Benedictus Ziervogel pantförskrivit sin halvpart i Lingonbacka till Johan Fredrik v. Zeipel mot en summa av 500 daler om året jämte 6 % ränta. Den tredje brodern, Samuel Fredrik omnämns ej alls. I bouppteckningen efter Carl v. Zeipel 1849 anges bröderna Ziervogels andel i pappersbruket endast vara en tredjedel.

Efter Johan Fredrik von Zeipels död 1818 tillföll Lingonbacka sonen Carl Samuel Fredrik (1793–1849). Denne inskrevs 1805 vid Uppsala universitet och avlade 1811 kansliexamen, varefter han 1814 avbröt studierna för att ägna sig åt affärsverksamhet. 1815–1819 var han tillsammans med V. F. Palmblad ägare till Uppsala akademiska boktryckeri. Efter faderns död slog han sig ned på Lingonbacka. Carl von Zeipel som 1816 gift sig med Fredrika Wilhelmina Haeffner, dotter till hovkapellmästaren Johan Christian Friedrich Haeffner var mindre framgångsrik som affärsman men mera känd som författare och skald, samt en levnadsglad sångarbroder, i vänkretsen kallad »Lingonbachus».

I »Biografiskt lexicon öfver namnkunnige svenske män» utgivet i Örebro 1857 har P. D. A. Atterbom tecknat hans biografi och skriver där: »Ofta återbesöktes han (Carl) af sina vänner i den höglänta och vilda skogstrakten där Lingonbacka på ett afstånd från Uppsala af blott tre och en half mil företer en omgifning af nästan polarkretslik natur. De mörka men här och där af väna björkdungar afbrutna furuskogarna med sina skuggdystra sjöar och ödsliga kärr; de mossiga bergen med spetsar betäckta af kolnade bränder från Valborgsmässeldar; det ofta intill vårens slut kvarliggande slädföret, den därefter med ens utvecklade fuktiga och rikligt myggalstrande sommarvärman: – allt detta förflyttar inbillningen upp till Sveriges nordligaste obygd och uräldsta tider; men anslår den ock med behaget af sällsamma och djupa intryck. Äfven jag som esomoftast gästade där under min första mannaålder bevarar därifrån månet angenämt minne.»

1837 arrenderade v. Zeipel ut pappersbruket till en magister Ramström och en handlande Björck. Två år senare, 1839 bildades ett aktiebolag, som fick namnet Lingonbacka fabriksbolag. Carl von Zeipel

Bild 2. Omslag från 1807 till pappersbunt från Lingonbacka pappersbruk. Sekundärt använt till omslag för »Ansöknings Diarium». Upplandsmuseet inv. nr 230 a. Foto W. Ehn.

erhöll 210 aktier i bolaget. I bouppteckningen efter v. Zeipel står antecknat: »den utdelning af behållningen vid Lingonbacka pappersbruk, hvaraf brukspatron v. Zeipel på 7 års tid icke skall hafva varit i åtnjutande, och som till beloppet af Brukspatron i listtiden ej kunnat upgifvas medan förvaltningen under nämnda tid icke skall hafva förvisat någon redogörelse kunde nu såsom tillgång icke uptagas. Likaledes afkomsten af den tredjedel af Lingonbacka Bruk, som tillhör den aflidnes i Staden Cap å Goda Hoppsudden bosatte moderbröder Carl o. Benedictus Ziervogel, hvilkas förmon enl. desse sednares bref af d. 14 October 1802 varit på den aflidne öfverlåten».

Carl von Zeipel ligger begravnen på Järlåsa kyrkogård under en enkel sten med den torftiga inskriptionen: »Carl von Zeipel död 1849».

I en landshövdingeberättelse från 1830-talet står om Lingonbacka: »ett under utvidgning och förbättring varande pappersbruk».

1854 övertogs pappersbruket av en Anders Engström »traktör å Kvarnbo». Tydligt gjorde Engström senare konkurs då bruket 1869–1872 drevs av Engströms konkursmassa. 1873–1877 ägdes Lingonbacka av handlanden Carl Fredrik Sjögren i Uppsala. Tydligt bosatte sig Sjögren på Lingonbacka då det i mantalslängden för 1878 står, att f. d. bruksägaren Carl Fredrik Sjögren bor kvar på Lingonbacka. Detta år fick bruket en ny ägare A. B. Sidenmark, som året därpå gick i kompanjonskap med en Carl Gustaf Pira. Detta år, 1879, natten mellan 27 och 28 juni brann pappersbruket och blev sedan ej mera uppbyggt. I Rosenbergs Geografiskt-statistiskt handlexikon från 1883 står på uppslagsordet Lingonbacka »1/4 mtl herregård jämte 3/8 mtl. Nordanå, taxerat tills. till 9 200 kr. Ett pappersbruk 16 000, kvarn 1 000 och såg 1 000. Tillsammans 27 000». Då bruket vid denna tid var nedbrunnet avser uppgifterna troligen senaste verksamhetsår. Sågen som var en husbehovssåg anlades redan av Johan Fredrik v. Zeipel. Kvarnen omnämnes först 1840. Åren 1839–40 fanns vid bruket en kortfabrik och under sistnämnda år även en läderfabrik.

Arbetsstämman, varom inga uppgifter finns från 1700-talet uppgick under åren 1836–1864 till 12 å 22 anställda med en verkmästare ibland kallad pappersmästare eller verkgesäll i spetsen. 1836 hette han Hellgren, 1840 Sven Norberg, 1844 E. G. Hedén, 1849 Tidblad, 1852 C. J. Sandberg. 1871–73 hette verkgesällen P. Broberg och 1876–78 A. O. Engström. I övrigt är deras namn okända. 1836 omnämnes även en »skrivare» vid namn Djurman. Senare omnämnes även bokhållare, 1840 hette han H. P. Klingberg, 1844 C. A. Rydström och 1852 Poinnant.

Arbetarna uppdelades i verkmästare, gesäller, lärlingar, vallsdrängar, statdrängar, dagarbetare, lumpristerskor och vanliga drängar. 1879 hade arbetsstämman sjunkit till 3 fabriksarbetare.

Tillverkningsvärdet utgjorde 1853 5 950:46.

1854 anför Anders Engström: »Tillverkningen, som i anseende till brist på vatten varit högst ringa, har ej uppgått till hälften mot vanliga år.»

Bild 3. Bäckan vid Lingonbacka, vars vatten var viktigt för tillverkningen vid pappersbruket. Foto K. J. Eklund 1971. Upplands fornminnesförening.

Tillverkningsvärdet var

1854	6 132:42	1859	11 011
1855	13 960:22	1860	11 139
1856	7 847:19	1861	12 027:18
1857	8 422:20	1862	14 313
1858	11 761:24	1864	9 000
		1868	6 948

I en odaterad handling i Riksarkivet sannolikt från tiden omkring 1790 »Förteckning på pappersbruken och deras årliga tilvärckning med priset därå» kan man få en uppfattning om tillverkningen vid Lingonbacka vid denna tid. Där tillverkades:

Skrif papper	60 ris à 2,8
Concept papper	130 ris à 1.32
Tryck Dito N:o 1	450 ris à -44,8
Dito Dito	350 ris à -42,8
Dito N:o 2	300 ris à -37,4

Bild 4. Resterna av vinkällaren vid Lingonbacka. Foto K. J. Eklund 1971. Upplands fornminnesförening.

Tobakspapper	160 ris à -24
Maculatur	300 ris à -16

Om man jämför priserna med andra i samma handling upptagna pappersbruk, så tycks Lingonbackas ligga i överkant, däremot står sig mängden producerat papper väl i jämförelse med andra bruk med undantag av de verkligt stora som Lessebo och Tumba. 1857 är det sista år jag funnit en förteckning på vad som tillverkades. Det var: Handgjort tryckpapper, karduspapper, påspapper, bokbinderipapper, maculatur vit och grå, förhydningspapp och valsull. Produktionen avsattes huvudsakligen i Uppsala.

Det vid Lingonbacka tillverkade papperet försågs, som brukligt med vattenstämplar, dels en med namnet utskrivet, dels en med en sköld krönt med en krona. I skölden riksäpplet och därunder bokstäverna L B.

Råmaterialet vid papperstillverkningen utgjordes av lump. Redan 1613 hade Gustaf Adolf utfärdat en fullmakt för Arendt Slott med tillstånd att fara runt i landet och insamla lumpor. Med lumpen följde naturligtvis mängder av ohyra och en äldre järlåsabo visste berätta »att det vid Lingonbacka inte skulle ha växt ett grönt strå på grund av den

myckna ohyran». Detta plågoris förekom vid alla pappersbruk och vid Lessebo har man till och med gjort en visa om det, där en strof lyder:

»På ottan börja alla på
en och var att lössen flå
sedan börja alla sjonga
kors för fan va' här ä' många».

På Upplandsmuseet i Uppsala finns en målning av Lingonbacka pappersbruk, deponerad där av Järlåsa hembygdshörsning. Den är otydligt signerad och daterad. Konstnärens namn är H. Lindroth och årtalet 1901? I bildens centrum ses den långsträckt bruksbyggnaden, till vänster och något högre taket till brukspatronens bostad. Till höger två arbetarbostäder, den vänstra med vällingsklocka på gaveln.

I dag, nära hundra år efter det pappersbruket upphört med sin verksamhet, finns av det öppna fält, där det låg, endast en ringa del kvar där de byggnader, som utgör den nuvarande Lingonbacka gård ligger. De grundmurar, som finns kvar efter bruket, är nu övervuxna av skog och av den å, där vatten för tillverkningen hämtades och som var en av Sävaåns källflöden, återstår nu endast ett obetydligt dike, sedan de vattendrag den fungerat som avlopp för blivit föremål för sjösänkningar.